

Hałaýygyň prezidenti

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Hałaýygyň prezidenti HALAÝYGYŇ PREZIDENTI

Tanzimat döwrüniň münaweri **Ybraýym Şinasy** (1826-1871)...

“Tercüman-ı Ahvâl” we **“Tasvir-i Efkar”** gazetlerini çap etmegi bilen ýa-da Günbataryň stilinde ilkinji türk pýesasy bolan **«Şahyryň öýlenmegi»** komediýasyny ýazyp giňden tanalan Şinasy şol bir wagtda şygyr-da ýazýardy.

Ol «tarapdarlygyny» edýän **«Tanzimat» permanyny** yglan eden baş wezir **Mustapa Reşit paşanyň** şanyna dört kasyda methiýe ýazdy. Mysal üçin:

*“Adl-ü ihsânyny ölçüp biçemez Newtonlar,
Akl-ü irfânyny derk eýlemez Eflâtunlar...”*

Ýagny, “Seniň adalatyňy we jomartlygyňy Nýutonlar ölçäp-biçmez, aklyňa we danalygña Eflatunlar aňlap-düşünmez...”

Şinasynyň pikirçe...

- Reşit paşa döwleti direktmek-janlandyrmak üçin ýollanypdy...
- Akyl-paýhasy mertebelän Reşit paşa gan döküp döwlet dolandyrmandy...
- Reşit paşa soltany-da kanunlara eýerer ýaly ýagdaýa

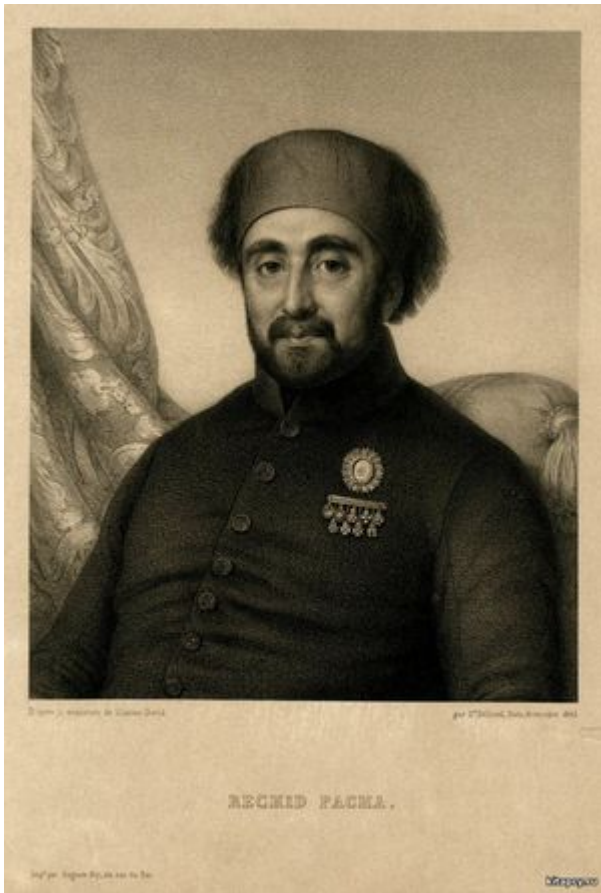
getiripdi...

Şinasy patyşaha däl-de baş wezire kasyda ýazmak bilen çäklenmän, patyşalar üçin aýdylýan «uzak ýaş» (“çok yaşa”) jümlesini Reşit paşanyň şanyna “müň ýaş” sözüne öwürdi:

– *Eý Reşit paşa! Sen, belent derejäň, belent mertebäň we ýokary bilimli adamlara ýaraşýan aklyň bilen ýurdy gowy we dogry edara edip müň ýaş!*..

Geleliň, esasy gürrüňe...

Şinasy Sadrazam (baş wezir) Mustapa Reşit paşany **«halaýygyň prezidenti»** (“ahalinin cumhurreisi”) diýip taryp etdi!

• **ILKINJI ÄDIMLER**

Türkiýe respublikasy yglan edilende munuň maddy binýady nämelerden düzülendi?

Şeýle aýdylýar:

Günlerde bir gün säher bilen Atatürk oýananda, **Çankaya köşgünde** ministrler kabinetini toplanmyş we olara şeýle diýenmiş:

– Jenaplar, ertir respublika yglan etmekçidiris.

Eýse... raýatlyk merkezli syýasy ideologiýa bolan respublika düşünjesi ýarym asyrdan gowrak wagt bäri osmanlynyň üns merkezinden düşmändir. Özem munuň ilkinji ädimleri atylmanam durmandyr. Mysal üçin...

Tanzimat döwründe halk köpçüligi döwlet dolandyryş işlerine dahylly bolup başlady. 1864-nji we 1870-nji ýylda çykan eýeçilik kanunlaryna esaslanyp gurulan eýeçilik mejlislerine girmek arkaly musulman däller bilen birlikde halk köpçüligi belli bir derejede-de bolsa, ilkinji gezek döwlet dolandyryş işlerine gatnaşma mümkinçiligini aldy. 1877-nji ýylda ilkinji gezek saýlawlar geçirildi.

Osmanly aparaty **“Kawanin-i şeriýäniň”** ýerine **“Kawanin-i mewzuat”** ýa-da **“gul”** sözüniň ýerine yerine **“tebaa”** (ýagny, tabynlykdaky raýatlar -t.b.) sözüni ulanmagy makul bildi. Emma:

Däbe öwrülip giden döwlet dolandyryş düşünjesi kem-kemden özgermäge başlasa-da, **republika** sözüni ulanyş girizäýmek aňsat däldi. Bu hem-ä dine, hemem döwlete duşmançylyk etmekligi aňladýardy! Adalga syýasata garşy gidýän tarapy garalamak maksady bilen ulanylýardy.

Meselem, garşydaşlary Mustapa Reşit paşany «republikaçy» bolmakda aýypladylar. Munuň bilenem çäklenmän Mithat paşany-da «republika yglan edip, Mekgäniň şerifini republikanyň başyna oturjak bolmakda» aýyplap, ölüm jezasyna höküm etdiler.

Eýse... Harby mekdebiň kursanty Mustapa Kemalyň düşünje binýadynyň ilkinji kerpiçlerini goýan Namyk Kemal republikaçymydy?

1860-njy ýyllardan 1870-nji ýyllara çenli Stambulda bolgar buthanasynyň hemaýatkärliginde **“Le Courrier d’Orient”** atly fransuz dilinde gazet çykaran Žan Piýetriniň Namyk Kemalyň aňyna «republika» pikirini guýandygy öňe sürüldi.

Jedelli mesele, çünki Namyk Kemal hiç wagt özüniň republikaçydygyny, belki-de, şol döwrüň kynçylykly şertleri zerarly aýan etmedi. Emma... osmanly meseleleriniň düýbünde halka wekilçilik etmeyän režimiň gurulmandygyny görkezdi. Çözgüt hökmünde bolsa halk häkimiýetine wekilçilik edýän

dolandyrys formasynyň gurulmagynyň tarapyny tutdy...

• RESPUBLIKAÇY OSMANLYLAR

Agalyk hukugyny teokratik formadan çykaryp, dünýewileşdiren respublikanyň tarapyny tutmak osmanly döwründe mümkin däldi. Emma munuň tarapdarlary ýogam däldi...

Bularyň başyny Aly Suawy çekdi.

Ol «dünýäde respublikadan başga bir bitewi hökümet bolup bilmez» diýip, ilkinji gezek respublika pikirini oňyn hasapлады. Osmanly döwletiniň ilkibaşda respublika meňzeş bolandygyny, patyşanyň taýpa tarapyndan saýlanandygyny, absolýut monarhiý režimiň soň-soňlar emele gelendigini aýtdy. Ziýa paşa-da şahsy dolandyrys bilen respublika dolandyrysyny deňeşdirip, respublikanyň oňyn taraplaryna ünsi çekdi:

“Dolandyryşyň respublika formasynda patyşa, imperator, sadrazam ýokdur. Respublika dolandyryşynda birnäçe million halk birküç sany bähbitparazyň hökmüne we keýpine ýesir bolman, baý-garyp – hemmesi hukuk azatlygyny goramakda erkindir. Respublika dolandyryşynda halk mejlisi bolýar. Onuň agzalaryny-da halaýyk saýlaýar...”

Gepi uzadyp durjak däl. Respublikamyz ur-tut dörän köksüz režim däl.

Doktor Abdýlla Jewdet ýaly akyldarlar günleriň bir günü hanedan (dinastiýa) ýörelgesinden el çekilip bilinjegini aýtdy: «Dünýäde hanedan hökümdarynyň ady bilen tanalýan halky ýa-da döwleti görkezip biljegiňiz barmy?»

Aýan mejlisiinde-de respublika barada çekişmeler bolupdy.

Ahmet Ryza ýaly ittihatçylar «Yslam – respublikan režime hiç hili ýagdaýda garşy däldir» diýip ýazdy.

Ýagny...

1923-nji ýylyň 29-njy oktýabryndan öňem respublika düşünjesi osmanly intellektuallarynyň üns merkezindedi.

Muny syýasy režime öwren bolsa deňsiz-taýsyz Atatürkdür.

Soner ÝALÇYN.

«SÖZCÜ» gazetini, 27.10.2020 ý.

Terjime eden: Guwanç MÄMİLİYEW. Taryhy makalalar